

ԳԵՎՈՐԳ ՄԽԼԱՅԻՄ

Գևորգ Մխլայիմը 18-րդ դարի մատենագիր է, հեղինակ ինքնուրույն և թարգմանական մի շարք երկերի: Չնայած իր գրական բեղմնավոր գործունեությանը, նրա մասին առ այսօր հրապարակի վրա չունենք գեթ մեկ հոդված¹: Մխլայիմի մասին հիշատակությունների հանդիպում ենք միայն մատենագիտական աղբյուրներում տպագրված կամ անտիպ երկերի առիթով²:

Գևորգ Մխլայիմը ծնվել է 1681 թ. Կ. Պոլսում³: Իր տոհմի պատմության մասին նա

¹ Համառոտ կենսագրականը տես Գ. Ստեփանյան, Կենսագրական բառարան, հատոր առաջին, Երևան, 1973:

² Գ. Զարբանալյան, Հայկական մատենագիտություն, Վենետիկ, 1883: Ա. Ղազիկյան, Հայկական սոր մատենագիտություն և հանրագիտարան հայ կյանքի, առաջին պրակ, Վենետիկ, 1909: Հ. Ս. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հատոր առաջին, Երևան, 1959, հատոր երկրորդ՝ 1976: Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտական ցուցակ, 1512—1800, Երևան, 1963: Զ. Կոթկոտյան, Հայ տպագիր գիրքը Կոստանդնուպոլսում, Երևան, 1964: Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, կազմեցին Օ. Եզանյան, Ա. Չեյթունյան, Փ. Անթարյան, հատոր Ա, Երեվան, 1965, հատոր Բ՝ 1970: Ն. Պողարյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Հակոբյանց, հատոր 1—9, Երուսաղեմ, 1966—1979 և այլն:

³ Գևորգ Մխլայիմի ծննդյան և մահվան թվականների մասին միակ տեղեկությունը հաղորդում է Հր. Սաստուրը՝ գրելով. «Ձեռագիր տետրակի մը մեջ, որ կը գտնվի Վահան Զարդարյանի քով, օրինակված է Սթամպուլի Մխլայիմ Գևորգի տապանագիրը, որմե կը տեղեկանանք թե մեռած է հայոց ՌՄԷ (1758) թվականին, 6 հունվար, 77 տարեկան» («Ընդարձակ օրացույց ազգային հիվանդանոցի», 1901, էջ 148):

գրում է. «Ես, Կոստանդնուպոլսեցի Մրիլայիմօղլու Խօճայ Կարապետի որդի Գևորգ վարդապետս ի վարմէ Պապանուն իշխանին Սեբաստիոյ, որ յաւուրս ձէլալի փաշայից, զոր յիջէ Առաքել պատմագիրն⁴, նահատակութեամբ կատարեցաւ, որոյ ես թոռան որդին եմ...»⁵:

Ինչպես այս հիշատակությունից պարզվում է, Գևորգ Մխլայիմի նախնիները եղել են Սեբաստիայից: Իշխան Պապանունի նահատակության մասին այլ աղբյուր հայտնի չէ: Հոր անունը եղել է Կարապետ. ուստի և Մխլայիմը հայրանուն չէ: Մխլայիմը ըստ երևույթին առաջացել է մըխ-մէխ բառից, որից է նաև մըխլայըձըն, որն, ըստ Հր. Աճառյանի, «մատենու ակը գամող արհեստավոր, ոսկերիչ»⁶ է նշանակում: Գուցե Գևորգի հայրը կամ մեծ հայրը հետևել է այդ արհեստին, որի պատճառով էլ կոչվել է Մխլայիմ օղլի, այսինքն՝ Մխլայիմի որդի⁷:

⁴ Նկատի ունի Առաքել Դավրիժեցուն, որն իրոք հանգամանորեն խոսում է ջալալիների մասին: Պապանունին Դավրիժեցին չի հիշում:

⁵ Ն. Պողարյան, նշվ. աշխ., հատ. 9, Երուսաղեմ, 1979, էջ 154:

⁶ Հր. Աճառյան, Թուրքերեն փոխառյալ բառեր հայերենի մեջ, Մոսկվա—Ադադաշապատ, 1902, էջ 235:

⁷ Կ. Պոլսի պատրիարք Հովհաննես Չմյուռնիացու (1707—1708) դեմ պայքարած կաթոլիկ աշխարհականների՝ Մանուկ Բուրսուկյանի, Հարություն Թյուրքյանի և այլոց հետ հիշվում է նաև մի Մխլայիմյան («Ընդարձակ օրացույց ազգային հիվանդանոցի», 1901, էջ 124): Այս Մխլայիմյանը Գևորգը լինել չի կիրոր, քանի որ նա այդ ժամանակ արդեն վարդապետ էր, և երկրորդ՝ 1706-ից գտնվում էր Փարիզում:

Գևորգ Մխլայիմյան իր նախնական կրթությունն ստացել է ծննդավայրում, ընդունել հոգևորական կոչում, դարձել վարդապետ։ Այդ ժամանակ էլ շրջագայել է «Այաստանում, այցելել անգամ խորվիրապ։ Նա իր այդ շրջանի գործունեության մասին հետագայում գրում է. «Ահա ես, բազմամեղ և անարժան ծռապ թո՛ւ յորմէ հետէ շնորհօք ողորմութեան քոյ վարդապետական աստիճանի վիճակեալ, ի սպասատրութիւն բանի քոյ շըրջեցայ ընդ ամենայն «Այաստան և ոչ վմիւիայն ժամանակ առանց չարչարանաց և հալածանաց անցուցի, եթէ ի թշնամեաց, եթէ ի սուտ եղբարց ըստ առաքելոյն Պօղոսի քոյ. և ահա այսօր տարեդարձ արեգական շրջումն կատարեաց զընթացն իւր, յորմէ հետէ ի մէջ խաւարային բանտիս այսորիկ ի տուէ և ի գիշերի կարդամ առաջի քոյ»⁸։

1706 թ. Գևորգ Մխլայիմյան հանդիպում ենք Ֆրանսիայում ուսանելիս⁹։ Վեց տարի սովորել է «ի թագաւորական դպրատանն Փարիզոյ»¹⁰, տիրապետել է ֆրանսերեն, լատիներեն, հունարեն լեզուներին, որոնցից կատարել է թարգմանություններ։

Դժվար է ենթադրել, որ հայ առաքելական եկեղեցու վարդապետը մեկնել է Փարիզ կրթություն ստանալու, ունկնդրելու կաթոլիկ քարոյվիչների դասընթացները։ Ամենայն հավանականությամբ եղել է նաև այլ դրդապատճառ։

17-րդ դարի վերջին լուսավորչական-կաթոլիկական պայքարը ծայր աստիճան սրվել էր։ Լուսավորչականների պարագլուխն էր ժամանակի Կ. Պոլսի պատրիարք Ավետիք Եվդոկիացին, որը շատ բուռն և հետևողական պայքար է մղել կաթոլիկների դեմ։ Պատահական չէ, որ նրան համարել են «Ամենամեծ հալածիչը, որ երբևէ ունեցած լինեն կաթոլիկներն Արևելքում», կամ «կաթոլիկության անդրդվելի և անողոք հալածիչ»¹¹։ Եվդոկիացու ամենավտանգավոր հակառակորդն էր Կ. Պոլսում Ֆրանսիայի դեսպան մարկիզ դը Ֆերիոլը, որը «լատին կրոնավոր հայր Հակիսթոսի թելադրությամբ առնանգեց Ավետիքին՝ նրան ընկերացող թուրք բարապանին կաշառելով և նրան մի ֆրանսիական նավ նըստեցնելով՝ հանել տվեց Մեսինայի նավահանգիստը, 1706 թ. մայիսին։ Ավետիքը միառժամանակ այնտեղ մնալուց հետո Լուդովիկ Ժ-ի հրամանով հետպիտեռ ուղարկվեց

Մարսիլիայի արքունի նավարանի (Arsenal) բանսը, հետո՝ Ատլանտյանի վրա Բենեդիկտյանների ս. Միքայելի վանքը (Mont-Saint-Michel) և ապա՝ Փարիզ, Բաստիլի բանտը (Bastille)»¹²։

Եվդոկիացու համախոհները, տեղեկանալով իրենց պատրիարքի առևանգման մասին, դիմել են ամեն միջոցի՝ նրան ազատելու համար։ Նրանք անգամ խնդրագիր են ներկայացրել սուլթանին։ Գուցե Ավետիք Եվդոկիացու մասին լրացուցիչ տեղեկություններ ստանալու, անգամ նրա փախուստը կապակերպելու նպատակով անհրաժեշտ է եղել որևէ մեկին ուղարկել Փարիզ։ Պատահական չէ, որ հենց այդ օրերին, այսինքն Ավետիք Եվդոկիացու Բաստիլում բանտարկվելու՝ 1706 թվականին է կուգադիպում Գևորգ Մխլայիմյան Փարիզում հայտնվելը։

Եվդոկիացու կյանքի վերջին շրջանի մասին կարդում ենք. «1710 թ. սեպտեմբեր 22-ին Փարիզի արքեպիսկոպոս կարդինալ Նոայի առաջ հավատո դավանություն տալով Բաստիլից հանվեց՝ հսկողության տակ ապրելու համար, սակայն ինն ամիս հետո մահացավ, 1711 թ. հուլիսի 11-ին»¹³։ Ավետիք Եվդոկիացին մեծ հեղինակություն էր վայելում Արևելյան քրիստոնյա աշխարհում, և նման դավանափոխությունը ցնցող ապդեցություն պիտի ունենար՝ մանավանդ պոլսահայ իր համախոհների միջավայրում։ Ուստի և կարդինալ Նոայի համար Եվդոկիացու կաթոլիկություն ընդունելն ուներ շատ կարևոր նշանակություն։ Սակայն կաթոլիկ գործիչները չէին կասկածում, որ այդ դավանափոխությունն առերես է։ Նրանք նաև համոզված էին, որ հայերը փորձելու են ազատել Ավետիք Եվդոկիացուն, դրա համար էլ նրան պահում էին խիստ հսկողության տակ։

Հնարավոր է, որ այդպիսի փորձ կատարվել է, և այդ պատճառով է, ամենայն հավանականությամբ, Գևորգ Մխլայիմյան ձերբակալվել ու նետվել Բաստիլի բանտը։

Թե երբ է տեղի ունեցել այդ բանտարկությունը, հայտնի չէ։ Սակայն առկա փաստերի հիման վրա կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացության։ Մխլայիմյան Փարիզ է գնացել 1706-ին, ուր, իր իսկ վկայությամբ, ուսանել է վեց տարի, որից հետո բանտարկվել է։ Ուրեմն բանտարկությունը տեղի է ունեցել 1711 թ., այսինքն՝ Եվդոկիացու մահվան տարում։

Բոլորովին էլ անհավանական չէ, որ 54-ամյա Ավետիք պատրիարքը 1711 թ. հուլիսի 11-ին մահացած լինի ոչ թե իր մահով, այլ

⁸ Գևորգ Մխլայիմ, Գիրք վիճաբանութեան ընդդէմ երկաթեակաց, [Կ. Պոլիս], 1734, էջ 105, 165։

⁹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետև՝ Մատենադարան), ձեռ. 9805, էջ 3ա։

¹⁰ Գիրք վիճաբանութեան, էջ 61։

¹¹ Հ. Ս. Անապյան, նշվ. աշխ., հատ. Բ, սյուն. 981։

¹² Անդ։

¹³ Անդ, սյուն. 981—982։

թունավորված, մի բան, որ սովորական երեկոյթ էր մոլեռանդ կաթոլիկ հոգևորականության համար¹¹:

Մխլայիմը բանտում մնացել է մինչև 1713 թ.: Ահա թե ինչ է գրում նա այդ մասին. «Ահա ի ծունկս անկեալ առաջի աստուածային մեծ վայելչութեան քոյ. ի մէջ խաւարային և դռնփակ բանտիս այսորիկ, յոր արկին փս թշնամիք ճշմարտութեան քոյ, ապա ի խորոց աստի, մառախլապատ և անմխիթար խորխորատոյս այսորիկ, Կտկարացեալ հիւանդագին ձեռս իմ այժմ առ քեզ յերկինս համբառնամ»¹²:

Ըստ երևույթին Եվդոկիացու մահից հետո Գևորգ Մխլայիմի հանդեպ հսկողությունը թուլացել է, և նա բանտում կարողացել է անգամ պաշտել գրական աշխատանքով. գրել է «Յաղագս քահանայագործութեանց» երկը¹³, կատարել թարգմանություններ: Օգոստինոսի «Յաղագս պահոցի» հիշատակարանում նա գրում է. «Ես, Կոստանդնուպոլսեցի Գևորգ վարդապետս, չարչարակից Քրիստոսի... գրեցի կայս գիրքս արտասուալից թանաքով եւ հիւանդացեալ ձեռք ի մէջ բանտին»¹⁴:

1713 թ. Գևորգ Մխլայիմը ապատվում է Բաստիլից և վերադառնում Թուրքիա¹⁵, բայց

¹⁴ Ֆրանսիացի մի քանի գիտնականներ (Տոլես, Տոպեն և այլն) հայտնել են այն կարծիքը, թե Բաստիլի բանտի նշանավոր կալանավորը՝ Երկաթի դիմակով մարդը, եղել է Ավետիք Եվդոկիացին: Հատկապես արժեքավոր է Topin Marius, L'Homme au masque de fer, Paris, E. Dentu-Didier et Cie, 1870 աշխատությունը, որի հայերենը տես Երկաթե դիմակով մարդը և Հայոց Ավետիք պատրիարքը: Գրեց Պ. Մարիոս Թոբեն և թարգմանեց գաղիական բնագրեն Կ. Ս. Ութուշյան: Կ. Պոլիս, 1870: Թեև հետագայում այս կարծիքը մերժվեց, սակայն հետաքրքրությունը Ավետիք Եվդոկիացու հանդեպ չթուլացավ և, ինչպես հայերեն, այնպես էլ Ֆրանսերեն ստեղծվեց հարուստ գրականություն (մատենագիտությունը տե՛ս Հ. Ս. Անասյանի նշվ. աշխ., սյուն. 980—1009):

¹⁵ Գիրք վիճաբանության, էջ 164:

¹⁶ Մատենադարան, ձեռ. 134:

¹⁷ Ն. Պողոսյան, նշվ. աշխ., հատ. երրորդ, Երուսաղեմ, 1968, էջ 176:

¹⁸ Ա. Ղազարյանի իր «Հայկական նոր մատենագիտություն» գրքում (սյուն. 436—437) Մխլայիմի «ճշմարիտ նշանակություն կաթոլիկություն» երկի կապակցությամբ գրում է. «Սույն գիրքը գրած է Հռոմի իր բանտարկության օրերուն, ինչպես կընես Առաքանության մեջ...: Ատեն մըն ալ Հռոմ կեցած, ինչպես կը հիշվի էջն 209»: Թյուրիմացությունը ակնբախ է, քանի որ ո՛չ Ղազարյանի հղած էջում և ո՛չ էլ Գևորգ Մխլայիմի որևէ այլ երկում նման ակնարկի չենք հանդիպում: Արդեն տեսանք, որ նա բանտարկվել է ոչ թե Հռոմում, այլ՝ Փարիզում:

հաստատվում է ոչ թե Կ. Պոլսում, այլ՝ Կեսարիայում: Այստեղ մնում է վեց ամիս: Այնուհետև այցելել է Թոխաթ¹⁹ և հավանաբար 1714-ի սկզբներին տեղափոխվել Կ. Պոլիս, որ պաշտոնավարել է Ղալաթիա թաղամասի հայկական եկեղեցում, պաշտելով քարույրությամբ և մատենագրությամբ:

Կ. Պոլիս վերադառնալուց հետո Գևորգ Մխլայիմը ծավալել է բուռն պայքար ընդդեմ կաթոլիկության, դառնալով, փաստորեն, այդ շարժման գաղափարախոսը: Նա իր ծախսով հրատարակել է ոչ միայն հայերեն, այլև հունարեն²⁰ գրքեր. «Ոչ թե վասն իմաստութիւն ցուցանելոյ կամ փառս որսալոյ ի մէջ մարդկան, քաւ լիցի, այլ միայն պշահաւէտութիւնն ընթերցողաց խնդրեմք, որպէս քի ամենեքեան եթէ մեծք և եթէ փոքունք, ընթերցեալք վնասս և ճանաչեալք վճշմարտութիւնս...»²¹: Պատահական չէ, որ երբ հայ առաքելական եկեղեցու դեմ որևէ գործ է հրատարակվել, հայոց պատրիարքը «հրաման տուեալ էր նմա, ասելով թէ դո՛ւ ևս ընդդիմարկն նոցին բանիցն գրեա և տպագրեա և ցրուեա»²²:

Գևորգ Մխլայիմը մահացել է իր ծննդավայրում՝ Կ. Պոլսում, 1758 թ., 77 տարեկան հասակում:

*
*
*

Գևորգ Մխլայիմի մատենագրական ժառանգությունը, ինչպես արդեն նշեցինք, ցարդ չի արժանացել թեկույզ համառոտ մի ուսումնասիրության: Դրա պատճառը, ըստ երևույթին, նրա ինքնուրույն և թարգմանական երկերի կրոնադավանաբանական բովանդակությունն է: Հաշվի չի առնվել այն հանգամանքը, որ լուսավորչական-կաթոլիկական պայքարին մասնակցող հոգևորականների մեծ մասը օժտված է եղել լեզուների իմացությամբ (ինչպիսին էր նաև Գևորգ Մխլայիմը), տեղյակ ոչ միայն աստվածաբանական գրականությանն ու պատմությանը, այլև փիլիսոփայության, անտիկ մատենագրության, տոմարագիտության, ունեցել է քննական-բանավիճային նկատելի կարողություն: Անգամ Կոստանդնուպոլսի հարցեր շրջափող գրքերում հանդիպում ենք պատմական արժեք ներկայացնող շատ փաստերի, բարոյախոսական գեղեցիկ պատմությունների, առակների, չափածո պատկերների, որոնք ընթերցանության հաճելի նյութեր են եղել և այժմ էլ չեն կորցրել իրենց թարմությունը:

¹⁹ Գիրք վիճաբանության, էջ 58:

²⁰ Մատենադարան, ձեռ. 883, էջ 81ա:

²¹ Ճշմարիտ նշանակություն կաթոլիկություն, Կ. Պոլիս, 1750, էջ 270:

²² Մատենադարան, ձեռ. 883, էջ 86ա:

Վերջապես, դավանաբանական գրականությունը հիմնականում ունեցել է նաև քաղաքական նշանակություն, քանի որ հայ ժողովրդին կաթոլիկություն ընդունելուց, այսինքն ձուլումից ետ պահելու գործում նրա դերը եղել է բավական կարևոր:

Գևորգ Մխլայիմի ինքնությունը և թարգմանական գրեթե բոլոր գործերն էլ ունեն նույն նպատակադրումը՝ պայքար կաթոլիկության դեմ հանուն ազգապահպանման:

Այժմ ծանոթանանք Գևորգ Մխլայիմի մատենագրական ժառանգությանը: Նախ ներկայացնելու ենք նրա թարգմանական գործերը, քանի որ դրանք հարուստ ատաղձ են հանդիսացել ինքնությունների համար:

Մեր նպատակից դուրս է անդրադառնալ այդ երկերում բարձրացված կրոնական հարցերին: Փորձելու ենք ներկայացնել թարգմանությունների ժամանակի, տեղի, շարժառիթների, դրանց նշանակության հետ կապված խնդիրները:

Գևորգ Մխլայիմի թարգմանությունների մեջ կարևոր տեղ են գրավում եկեղեցական ժողովների պատմությունները, որոնցից առաջինը նա կատարել է 1706-ին, Փարիզում: Աշխատության խորագիրն է՝ «Սուրբ և տիեզերագումար երկրորդ ժողովն Եփեսոսի ընդդեմ Փլաբիանոսի երկաթնակ պատրիարքին Կոստանդնուպոլսոյ, արարեալ ի մեծ վկայեն Քրիստոսի սրբոյն Դեոսկորոսէ հայրապետէն Աղէքսանդրիայոյ. արտահանեալ ի գործոց Քաղկեդոնի ժողովոյն և թարգմանեալ ի հելլենացոց լեզուէն ի հայ բարբառ ի Կոստանդնուպոլսեցի Գէորգ վարդապետէն, ի մէջ Դպրատանն Փարիզոյ, մայրաքաղաքին Ֆրանսայոյ, թոին Քրիստոսի ՌՉԺ (1710) և Հայոց ՌՃԾԵ (1706)»²³:

Հետագայում, արդեն Կ. Պոլսում, թարգմանել է «Պատմութիւն սրբոյն ժողովոյն Սարգիկայ, իբր մասն ինչ առակցական Նիկիա-

յոյ»²⁴, «Պատմութիւն Կոստանդնուպոլսոյ ժողովոյն, որ է երկրորդ ընդհանրական ժողով»²⁵, «Պատմութիւն սուրբ ժողովոյն Եփեսոսի, որ է երրորդ տիեզերական ժողով»²⁶, «Գործք Քաղկեդոնի ժողովոյն»²⁷ երկերը:

1734 թ. հրատարակված և վերնում հիշատակված «Գիրք վիճաբանութեան» երկի հետ միասին, էջակաման շարունակությամբ՝ իբրև մեկ ընդհանուր գիրք, հանդիպում ենք Գևորգ Մխլայիմի դեռևս Փարիզում կատարված մի այլ թարգմանության՝ «Պահք առաջին քրիստոնեից. ցուցեալ ի թղթոյն Օգոստինոսի, թարգմանութեամբ շարադրողի վերոյ գրեցեալ գրքոյն»²⁸:

Մատենագիտական աղբյուրներում «Գիրք վիճաբանութեան» ու Օգոստինոսի հիշյալ երկը նկարագրված են իբրև մեկ ամբողջություն:

Առաջին անգամ այս գրքին անդրադարձել է լեզվաբան Վ. Համբարձումյանը²⁹ ցույց տալով, որ երկրորդը հանդիսանում է Գևորգ Մխլայիմի կողմից լատիներենից կատարված մի թարգմանություն, որը, բացի էջակաման հաջորդականությունից, ոչ մի առնչություն չունի նախորդ՝ «Գիրք վիճաբանութեան» երկի հետ:

Հիշյալ թարգմանությունը ևս Մխլայիմը կատարել է Բաստիլի բանտում³⁰:

Այդ նույն երկի նախնական մի օրինակի հանդիպում ենք Երուսաղեմի № 992 ձեռագրում, որի հիշատակարանում կարդում ենք. «Ես, Կոստանդնուպոլսեցի Գէորգ վարդապետըս, չարչարակից Քրիստոսի եւ լուսատրչադաւանդ հերձուածողաց վասն շատագովութեան Աստուածութեանն Քրիստոսի եւ լուսատրչադաւանդ օրինացն նորա, գրեցի զայս գիրքս արտասուալից թանաքով և հիւանդացեալ ձեռօք ի մէջ բանտիս»³¹:

Երուսաղեմի հիշյալ ձեռագրում պահվում է բանտում Մխլայիմի գրած մի թուղթը՝ ուղղված Փարիզի դպրատան իր ուսումնակից մի ասորու. «Թուղթ Կոստանդնուպոլսեցի Գէորգ վարդապետին, գրեալ ֆռանկալեդեկն առ ասորի ոմն, սնունդ դպրատանն Փարիզոյ, վասն դարձուցանելոյ վնա ի մոլորութենէ փափապաշտից: Եւ թարգմանեալ ի հայ

²³ Մատենադարան, ձեռ. 9805, էջ 3ա: Այս բնագիրը տես նաև ձեռ. 4036, Երուսաղեմի 2961 և այլ ձեռագրերում: № 9805 ձեռագիրն ընդօրինակված է 1754 թ. Կ. Պոլսում: Այս օրինակը եղել է թարգմանչի ձեռքի տակ, և նա իր երկը վերանայել է, ավելացրել մի շարք դիտողություններ ու մեկնություններ, որոնք ուղղված են կաթոլիկ գաղափարախոսների դեմ: Ինչպես տեսնում ենք, թարգմանության թվականների մեջ կա տարբերություն: Ահա թե ինչ է գրում Գևորգ Մխլայիմը այդ կապակցությամբ. «Մի՛ ոք վարմասցի, որ վթուականն Քրիստոսի չորս տարի աւելի եղաք քան վթուականն լատինացոց, քանզի այժմ ամենայն իմաստունք լատինացոց համարեն. տես ՎԳալմեթ մեկնիչն ի յեկեղեցին ճէզվիթաց» (անդ, էջ 2բ):

²⁴ Մատենադարան, ձեռ. 2620, էջ 34ա—52բ:

²⁵ Անդ, էջ 53ա—70ա:

²⁶ Անդ, էջ 70ա—381բ:

²⁷ Մատենադարան, ձեռ. 1777, էջ 2ա—249բ:

²⁸ Գիրք վիճաբանութեան, էջ 177—288:

²⁹ «Լրաբեր» ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների, 1981, № 3, էջ 63—72:

³⁰ Գիրք վիճաբանութեան, էջ 250:

³¹ Ն. Պողոթյան, նշվ. աշխ., հատոր երրորդ, Երուսաղեմ, 1968, էջ 176:

բարբառ ի պէտս ֆրեանկացեալ Հայոց: Ի Հայրապետութեան իմաստափառ և սրբապան Աղեքսանդր կաթողիկոսին, ինքնագլուխ եւ տիեզերական եպիսկոպոսապետին ամենայն Հայոց: Ի թովին ՌՃԾԲ (1703), ի Թիֆլիզ մայրաքաղաքին Վրաստանայ»³²: Թվականը 1703, բացահայտ սխալ է, քանի որ ա) Գեւորգ Մխլայիմը 1703-ին դեռեւ Փարիզում չէր, և բ) հիշվող Աղեքսանդր (Ջուղայեցի) կաթողիկոսը գահակալել է 1706—1714 թթ., ուստի և 1703 թ. չէր կարող հիշվել իբրեւ կաթողիկոս: ՌՃԾԲ-ն պետք է ուղղել ՌՃԿԲ (1713): Իսկ Թիֆլիսը, ըստ երևոյթի, եղել է այս ձեռագրի գրչության վայրը, քանի որ Գևորգ Մխլայիմը այնտեղ երբեք չի եղել: Նույն 1713 թ., բայց արդեն ոչ թե Փարիզում, այլ Կեսարիայում թարգմանել է հույն մետրոպոլիտի իրեն ուղղված թուղթը («Թովատ Մետրոպոլիտին Յունաց առ Գեորգ վարդապետն Հայոց»)՝³³ ինչպես և իր պատասխանը³⁴:

Ասորի իր ուսումնական ընկերոջն ուղղված թուղթը միակն է, որ Մխլայիմը թարգմանել է ֆրանսերենից: Ինչպես տեսնում ենք խորագրից, թղթի գրության շարժառիթը նույնն է, ինչ հեղինակի ստեղծագործությունների մեծ մասինը՝ «վասն դարձուցանելոյ վնա ի մոլորութենէ փափապաշտից»: Արդյոք այս թուղթն իսկապես գրվել է ֆրանսերեն և ուղղված է եղել «ունն ասորու», թե դա լոկ գրական հնաընթերցան է՝ դժվար է որոշել:

Նույնատիպ մի գործ է նաև երկրորդը՝ դարձյալ ուղղված հռոմեադավանության դէմ: Այստեղ արդեն գործ ունենք երկու թղթի հետ՝ նույն մետրոպոլիտինը՝ ուղղված Մխլայիմին և նրա պատասխանը, երկուսն էլ թարգմանված հունարենից:

Գևորգ Մխլայիմը 1752 թ. թարգմանել է «Պատարագամատոյց Յունաց»-ը³⁵, որի խորագրում կարդում ենք. «Աստուածային Պատարագ Սրբոց Հարցն մերոց Յօհաննու Ոսկեբերանի, Վասիլիոսի Մեծին եւ Գրիգորի Աստուածաբանին: Նորապէս թարգմանեալ ի հեղինականէ Գեորգ վարդապետէ: Ի փառս ամենամեծին Աստուծոյ, եւ ի լուսաւորութիւն Սրբոյ եկեղեցոյ: Յամի փրկչին 1752, Յուլիսի տասն աւ եօթն: Ի Կոստանդնուպոլիս»:

³² Անդ, էջ 592:

³³ Մատենադարան, ձեռ. 2080, էջ 112ա—113բ (տես նաև Ն. Պողարյան, նշվ. աշխ., հատ. Բ, Երուսաղեմ, 1967, էջ 204):

³⁴ «Պատասխանի Գեորգ վարդապետին առ մետրապոլիտն Կեսարիայոյ» (անդ, էջ 113բ—116բ):

³⁵ Երուսաղեմ, ձեռ. 1021. Պողարյան, նշվ. աշխ., հատ. Դ, էջ 34—35. Երուսաղեմ, ձեռ. 2957. Անդ, հատ. 9, էջ 150—151:

Երուսաղեմի № 226 ձեռագրում հանդիպում ենք հետևյալ նյութին. «Գրեցեալս ի ներքոյ կոչի Վեմ գալթակոյութեան, շարադրեցեալ յիշիայ Մինեադիս եպիսկոպոսէ Քեսարիքի եւ Քալափեղացն վիճակի, ի խնդրոյ ուրումն իշխանի: Եւ թարգմանեցեալ ի յունաց ի Հայս յամի Տեառն 1767 եւ Հայոց ՌՄԺՁ իսկ յունվարի ԼԱ»³⁶: Պողարյանը սույն երկի համար տալիս է հետևյալ ծանոթագրությունը. «Ըստ Տ. Սավալանյանի «թարգմանությունն է բառարական և անհարթ եւ թարգմանիչն կարծի լինել Մխլայիմօղուն» (Յուցակ, էջ 175)»³⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, Իշիայ Մինեադիսի այս գործը թարգմանվել է 1767 թ., իսկ Գեւորգ Մխլայիմը մահացել է 1758-ին: Ուստի հասկանալի է, որ Տիգրան Սավալանյանի ենթադրությունը սխալ է³⁸:

Այժմ անդրադառնանք Գևորգ Մխլայիմի ինքնուրույն երկերին:

Գևորգ Մխլայիմի դավանաբանական առաջին ինքնուրույն երկը, գրված 1707-ին Փարիզում, կոչվում է «Յաղագս միութեան եկեղեցեաց»: Մատենադարանում ունենք այս նյութը պարունակող հինգ ձեռագիր: Դրանցից չորսում իբրև հեղինակ նշված է «ունն դպիր Կոստանդնուպոլսեցի», իսկ մեկը (№ 6674) անանուն է: «Յաղագս միութեան եկեղեցոյ» երկի վերնագրում կարդում ենք. «Հատոր առաջին: Կարճառօտ մեկնութիւն կաթողիկէ եկեղեցոյ, արտահանեալ յԱստուածաշունչ գրոց և ի բանից սուրբ հայրապետաց և ի աստուածաբան վարդապետաց, աշխատութեամբ և ջանիք Կոստանդնուպոլսեցի դպրի միոյս, ի դիտապետութեան իմաստնափառ և սրբապան Աղեքսանդրի կաթողիկոսի, ինքնագլուխ և տիեզերական եպիսկոպոսապետին Ամենայն Հայոց, ի թովին Փրկչին ՌՉԷ և Հայոց ՌՃԾՁ (1707), ի Փարեկ մայրաքաղաք Ֆռանկաց և Հայոց»³⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, այս երկի առաջին հատորը կոչվում է «Մեկնութիւն կաթողիկէ եկեղեցոյն»: Մատենադարանի № № 1463 և 1464 ձեռագրերում հանդիպում ենք նույն գործին՝ որպէս ինքնուրույն նյութ: № 1464-ը գրված է 1707 թ. և հեղինակի ինքնագիրն է: Կոչվում է «Խաղաղարար մեկնութիւն կաթողիկէ եկեղեցոյն, արտահանեալ յԱստուածաշունչ գրոց և ի բանից սուրբ հայրապետաց և աստուածաբան վարդապետաց, շարադրու-

³⁶ Ն. Պողարյան, նշվ. աշխ., հատ. 1, էջ 612:

³⁷ Անդ:

³⁸ Այս երկի թարգմանիչն է Կ. Պոլսեցի Մելքիսեթը, որն ունի հունարենից կատարված նաև այլ թարգմանություններ:

³⁹ Մատենադարան, ձեռ. 6567, էջ 134ա:

թեամբ Կոստանդնուպոլսեցի Գեորգ դպրին ի փառս Աստուծոյ և ի պէտս խաղաղութեան հայկական եկեղեցւոյն Քրիստոսի, ի դիտաւելութեան իմաստափառ և սրբապան Աղէքսանդր կաթողիկոսին՝ ինքնագլուխ և տիեզերական եպիսկոպոսապետին Ամենայն Հայոց, թոխն Փրկչին ՌՉԷ և Հայոց ՌՃԾԶ (1707), ի Փարէկ մայրաքաղաքն Ֆռանձալու»⁴⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, բուն երկը կոչվում է «Յաղագս միութեան եկեղեցւոյ», իսկ «Մեկնութիւն կաթողիկէ եկեղեցւոյն»-ը առանձին գործ է, այլ նախորդի առաջին մասը:

1734 թ. Կ. Պոլսում Գևորգ Մխլայիմը հրատարակել է հետևյալ երկը. «Գիրք վիճաբանութեան ընդդէմ երկաբնակաց: Շարադրեցեալ Գեորգ վարդապետէ Կոստանդնուպոլսեցւոյ Մխլայիմ օղլու կոչեցելոյ: Տպեցեալ ի վեհապետութեան իմաստափառ և սրբապան Բաղիշեցի տեառն Աբրահամու կաթողիկոսին, ինքնագլուխ և տիեզերական հայրապետին ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան երկուց աթոռոց սրբոյն Երուսաղէմայ և Կոստանդնուպոլսոյ տեառն Գրիգորի և տեառն Ուփաննու արքեպիսկոպոսաց: Ի թըլին մերոյ ՌՃԶԳ ի փետրվարի ԺԲ»: 1750-ին էլ, դարձյալ Կ. Պոլսում, առանձին հրատարակել է այս գրքի առաջին մասը «Ճշմարիտ նշանակութիւն կաթողիկէութեան»⁴¹ խորագրով:

Գևորգ Մխլայիմի ստեղծագործություններից ամենալայն ընդունելության արժանացել է «Ճառ ամենամաքուր ծննդեան և Կտակ չարչարանաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ընդ Տեպեան Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսավորչին, տաճկերէն բանիւք» երկը, որն ունեցել է ութ հրատարակություն: Առաջին տպագրության կապակցությամբ Ա. Ղապիկյանը գրում է. «Ճակատ չունի, ասիկա գրված է իբր վերնագիր»⁴²: Կը պակսին ասոր մեջ հետևյալ տպագրությանց չարչարանաց ճառն ու մյուսները. բայց կա Լուսավորչի տե-

սիլը. ութածալ, 31 էջ: Խեղճ տպագրություն, անթվական, անքաղաք. կերևա, ի Կ. Պոլիս տպված՝ հեղինակին ողջության ատեն և գուցե առաջին տպագրությունն ըլլա»:

Երկրորդ և երրորդ տպագրությունները Ղապիկյանը չի տեսել և նշված են հարցականով: Այս երեք տպագրությունների մասին, բացի Ղապիկյանի հիշյալ տեղեկությունից, ավելին մեզ հայտնի չէ:

Գևորգ Մխլայիմն իր «Պատմութիւն երկրորդ ժողովոյն Եփեսոսի» երկում գրում է. «Չմանցեալ վկայութիւնս ի վերայ բանիս այսորիկ տեսէք ի մէջ երկրորդ անգամ տպագրած տաճկերէն Մանդաճառին մերոյ և ի մէջ Դիոնեսիոս»⁴³ անուանեալ ձեռագիր գրքին մերոյ»⁴⁴:

Հիշյալ բնագիրը ընդօրինակվել է 1754-ին Կ. Պոլսում, ուստի հասկանալի է, որ առաջին երկու տպագրությունները կատարվել են մինչ այդ թվականը, հեղինակի կենդանության օրոք:

Երրորդ հրատարակության մասին ոչինչ չգիտենք: Չորրորդը կատարվել է 1787-ին, հինգերորդը՝ 1793-ին:

Մեր մատենագիտությանը (Ա. Ղապիկյան, Հ. Դավթյան, Բ. Կորկոտյան) անծանոթ է նաև վեցերորդ տպագրությունը, թեև այդ հրատարակությունից մեկ օրինակ պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Իբրև հայ գրքի մատենագիտական աշխատություններում չհիշատակված գործ, ավելորդ չենք համարում այստեղ մեջ բերել Մխլայիմի սույն աշխատության վեցերորդ հրատարակության տիտղոսաթերթը նույնությամբ. «Ճառ ամենամաքուր ծննդեան և Կտակ չարչարանաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, ընդ

⁴⁰ Անդ, ձեռ. 1464, էջ 3ա:

⁴¹ Բնագիրը տես Մատենադարան, ձեռ. 8378: Հեղինակը այս հրատարակության կապակցությամբ գրում է. «Ի մէջ այս երկրորդ տպագրութեանս ի բաց թողաք պերջին տառն նշանս յերձուածողաց, վասնպի կամեցաք փոքրացուցանել պգիրքս, պի դիւրին լիցի ամենեցուն և մանաւանդ նորավարժ տղաւոց» («Ճշմարիտ նշանակութիւն կաթողիկէութեան», էջ 268):

⁴² Ա. Ղապիկյանի բերած վերնագիրն է «Ճառ վասն ծննդեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, Ասացեալ Կոստանդնուպոլսեցի Գեորգ վարդապետին ի Լուսավորչի եկեղեցին Ղալաթիայու» (Ա. Ղապիկյան, նշվ. աշխ., սյուն. 433):

⁴³ «Դիոնեսիոս» կոչված գիրք Գևորգ Մխլայիմը չունի: Ըստ երևութիւն նկատի ունի իր «Կաթողիկէութիւն լուսաւորչադաւանաց» երկը (տես Մատենադարան, ձեռ. 6458): Մխլայն վերջինիս ամբողջական խորագրում ենք հանդիպում Դիոնեսիոս Արիսպագացու անվանը. «Կաթողիկէութիւն լուսաւորչադաւանաց համաձայն հին ընդհանրական եկեղեցւոյ, ցուցեալ ԽԳ (43) վկայութեամբք սրբոյն Դիոնեսիոսի Արիսպագացւոյ անուանեալ գրքին, Կոստանդնուպոլսեցի Գեորգ վարդապետէն, ի նախատիւս ի յամօթ յաւիտենական էջ և կոյր ախթարմայից մերոց, թուին Հայոց ՌՃՂԹ (1750)» (Մատենադարան, ձեռ. 6458, էջ 2ա): Նա այս երկը գրել է 1749—1750 թթ., քանի որ 1749-ին նոր է ծանոթացել Արիսպագացու ստեղծագործությանը, որից հետո էլ գրել է իր գիրքը: «Թուին Հայոց ՌՃՂԸ (1749),—գրում է նա,—ես, վերջինս վարդապետաց հայոց, ընթերցալ հեղինակեցերն սրբոյն Դիոնեսիոսի Արիսպագացւոյ անուանեալ գիրքն ի թաղն Պէկոլլի» (Անդ, էջ 2բ):

⁴⁴ Մատենադարան, ձեռ. 9805, էջ 159բ:

Տեպեան սրբոյ իօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին, տաճկերէն բանիւ: Ասացեալ ի Մըխլէիմ օղլու կոչեցեալ Կոստանդնուպօլսեցի Գէորգ վարդապետէ, ի Սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցին, որ ի Ղալաթիա: Եւ վկնի հինգերորդ անգամ տպագրութեան, վեցերորդս՝ համառօտ սրբագրութեամբ վերստին տպագրեցաւ ի հայրապետութեան տեառն Ղուկասու սրբապան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան տեառն Պետրոսի պերճաշնորհ վարդապետի, որ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ:

Իսկ և վեհափառ հրամանաւ մեծի արքայանիստ մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպօլսոյ սրբապան արհիեպիսկոպոսի տեառն Ջաքարիայ ապագաւոր, կարդացեալ, աստուածաբան պատրիարքի:

Յամի Տեառն 1796 և Հայոց ՌՄԽԵ ապրիլի ԺԵ, առ տպարանաւ Յօհաննիսեան Պօղոսի» (էջ 1):

Մխլայիմի այս գրքի հաջորդ յոթերորդ տպագրութիւնը նկարագրված է Ա. Ղապիկյանի մոտ, բայց ոչ ամբողջությամբ, գուցե այն պատճառով, որ ձեռքի տակ չի ունեցել:

Ղապիկյանից վերցնելով՝ իրենց մատենագիտական երկերում այն հիշում են նաև Հ. Դավթյանը, Բ. Կորկոտյանը և ուրիշներ: Դավթյանի մոտ հիշատակվում է աստղանիշով, ինչ որ նշանակում է, թե այդ գրքից Անդրկովկասի ոչ մի գրադարանում չկա⁴⁵: Ուստի հարկ ենք համարում մեր օրինակի հիման վրա (ստացված Գ. Ստեփանյանի խնդրանքով Բեյրութից, գրավաճառ Ա. Տեր-Գևորգյանից, հայատառ թուրքերեն այլ գրքերի հետ) տալ նրա մանրամասն նկարագրությունը, մանավանդ որ Մխլայիմի երկերից ամենից ավելի այդ մեկն է մեզ պաղծեցնելու:

Գրքի տիտղոսաթերթի ամբողջական բովանդակությունն է. «Ճառ ամենամաքուր ծննդեան և Կտակ չարչարանաց տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ըստ տեպեանն սըրբոյ իօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին, տաճկերէն բանիւք: Ասացեալ ի Մխլէիմ օղլու կոչեցեալ Կոստանդնուպօլսեցի Գէորգ վարդապետէ, ի սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցին որ ի Ղալաթիա: Եւ վկնի վեցերորդ անգամ տպագրութեան եօթներորդս՝ համառօտ սրբագրութեամբ վերստին տպագրեցաւ ի հայրապետութեան Տեառն Դաւթի կաթողիկոսի ամենայն հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան սրբոյ պօռնոյն Երուսաղէմի Տեառն Թէոդորոսի արհիեպիսկոպոսին: Վեհափառ հրամանաւ մեծի արքայանիստ մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպօլսի սրբապան պատրիարքի Յօհաննու Լուսաւորչեան կոչեցեալ վսեմաբան ռաբբու-նապետին, յամի Տեառն 1804 և ի թուին հայոց՝ ՌՄԾԳ, ի տպարանի Յօհաննիսեան Պօղոսի»:

Մխլայիմի գրքում Ծննդյան «Ճառին» հաջորդում են «Կտակ չարչարանաց և խաչելութեան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» և «Տեսիլք սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին» հատվածները:

Թեև աշխատության տիտղոսաթերթի վրա գրված է «տաճկերէն բանիւ», սակայն հեղինակը նկատի է ունեցել նաև հայախոս ընթերցողին, ամբողջ հատվածներ շարադրել է հայերեն, էլ չենք խոսում այն մասին, որ թուրքերենում էլ զգալի թիվ են կապում հայերեն առօրյա բառերը, նախադասությունները, գրաբար մեջբերումները:

Թե ինչու է գիրքը հիմնականում շարադրված թուրքերեն, բացատրության կարիք չունի: Հայատառ թուրքերեն ստեղծվել է վիթխարի գրականություն այն հայերի համար, որոնք թուրքական տևական հալածանքների հետևանքով կորցրել էին իրենց մայրենի լեզուն:

Մխլայիմի գրքի յոթերորդ հրատարակությունը գրեթե ամբողջությամբ համապատասխանում է վեցերորդին: Միայն «Ողբ Աագ ուրբաթու» հայերեն չափածո երկն է (էջ 60—62), որ բացակայում է նախորդում⁴⁶:

Վերջին 8-րդ տպագրությունը կատարվել է 1818-ին:

Գևորգ Մխլայիմի այս գիրքն ուշագրավ է նաև որպես արևմտահայ աշխարհաբարի առաջին արտահայտություններից մեկը:

Հր. Աճառյանը «Հայոց լեզվի պատմության» Բ հատորում մեջ է բերել արևմտահայ աշխարհաբարի մի քանի նմուշ՝ մեծ մասամբ Մխիթարյանների հրատարակություններից, նաև պոլսահայ մատենագիրներ Հակոբ Նայանից, Պաղտասար Դպիրից: Դրանք գրաբարապետ աշխարհաբարով գրված հատվածներ են, սակայն պարունակում են մի շարք թուլքերեն բառեր, արտահայտություններ, որոնք սովորական են եղել պոլսահայ խոսվածքում: Գևորգ Մխլայիմը ևս գրել է հղկված, ժողովրդի համար միանգամայն հասկանալի աշխարհաբարով: Մեր ասածը հիմնավորելու համար բերենք մի հատված նրա վերոհիշյալ գրքից. «Ահ, տէր իմ Քրիս-

⁴⁵ Ա. Ղապիկյան, Հայկական նոր մատենագիտություն, սյուն. 434: Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 70, Հ. Դավթյան, Հայ գիրքը 1801—1850 թվականներին, Երևան, 1967, Բ. Կորկոտյան, նշվ. աղբյուր:

⁴⁶ Այս յոթերորդ հրատարակության մեջ էլ չկա «Ցուցակ Հայերեն Ըռադամին», որը կա և Ղապիկյանի նկարագրած առաջին և Մատենադարանով գտնվող վեցերորդ տպագրություններում:

տու, սեր սրտի իմոյ, աս դուն ի՞նչ դատաւարտութեան արժանի բան գործեր էիր, որ ասանկ չարչարանքներով դատաւարտուեցար: Ի՞նչ մեղք ունէիր, որ ասանկ մեղաւարտ եղար. ի՞նչ չարութիւն գտնուեցաւ վերադ, որ ասանկ չարաչար մեռար: Երկինք և երկիր վրկայ են, որ դուն իսկի մէկ դատաւարտութեան արժանի բան մի չունէիր: ...Ամա մեր դատաւարտութիւնը, մեր մեղքը, մեր չարութիւնը քու վերադ առեր էիր, որ մեզ անով ի յաիտենական դժոխքէն ապատէիր»⁴⁷:

Ինչպէս տեսնում ենք, այս ամբողջ հատվածը աշխարհաբար է, անգամ առանց թուրքերէն բառերի օգտագործման:

Գևորգ Մխլայիմի դավանաբանական վերջին երկն է՝ «Ջրապարտութիւն ուրումն հաբեղայի, ընդդէմ Արմենաց»⁴⁸:

Գևորգ Մխլայիմի երկերում պատահում են որոշ չափածո հատվածներ, որոնք վկայում են հեղինակի բանաստեղծական շնորհի մասին: Բերենք մեկ-երկու օրինակ.

...Ո՛ր ես, աչացըս լոյս իմ որդեակ,
ուր ես իմ հոգոյս հոգի վառակ:
Ա՛յ իմ սիրուն անուշիկ գառնուկ,
ես առանց քեզ մնացի որբուկ:
Յառաջ թող ես մեռանիմ հոգի,
որ քեզ նման չեմ գտներ որդի:
Ո՛ր ես իմ երկու աչացս լոյս,
որ քո մայրիկդ միևնակ կու թողուս:
Մէկ մի տեսնեմ զքեզ կենդանի,
այնուհետև թող մայրդ մեռանի»⁴⁹:

«Յաղագս քահանայագործութեանց» երկի սկզբում էլ կարդում ենք.

Բղխեաց սիրտ իմ աղբիւրաբար,
Բարբառեցաւ լեզուս ճարտար,
Բացաւ բերան իմ ճոխաբար՝
ձառել վխորհուրդս սրբարար:
Դո՛ւ, Տէ՛ր, հոգի կենդանաբար
Տուր վորանալ լեզուիս տրկար,
Չսուրբ խորհուրդս բացայայտել,
Չհակառակորդս յանդիմանել,
Չճշմարտութիւնդ փառաւորել,
Չնեռան որդիս խայտառակել,
Չուղղահաւատս մխիթարել,
Եւ ի յերկինքս մուծանել»⁵⁰:

Գևորգ Մխլայիմի մատենագրական ժառանգության մեջ առանձնանում են նաև երկու պատմական ստեղծագործություններ:

Դրանցից առաջինի («Յաղագս արտօնութեանց, զոր էօմէր ամիրայն շնորհեաց սուրբ քաղաքին Երուսաղէմի»)՝⁵¹ նյութն այն է, թե ինչպէս էոմէր (կամ Օմար) խաթապալը 636 թ. գրավեց Երուսաղէմը և թե ինչ գործեր կատարեց այնտեղ: Գևորգ Մխլայիմի հիմնական աղբյուրն է պատմիչ Չեքիելին: Իսկ այն հանգամանքը, որ Գևորգ Մխլայիմն անդրադարձել է 7-րդ դարի դեպքերին, բոլորովին էլ պատահական չէ: Հարցն այն է, որ էոմէր խաթապալը Երուսաղէմի քրիստոնյա բնակիչների հետ վարվել է շատ մեղմ, նրանց տվել մի շարք արտոնություններ՝ հաստատված ընդարձակ մի հրովարտակով, որի բնագիրը հաղորդում է Չեքիելին: Ուրեմն, ըստ Գևորգ Մխլայիմի, հնարավոր է նվաճող լինել և չլինել բարբարոս, իսկ հպատակներին որքան արտոնություններ տրվեն (ինչպէս վարվել է խաթապալը), այնքան կշահի պետությունը, քանի որ քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդներն էլ՝ թե՛ հայերը, թե՛ հույներն ու հրեաները, աշխատասեր են ու խելոք, ուստի կարող են միայն օգուտ բերել տերությանը: Միայն թե պետք է տրվեն հնարավորություններ և, որ ամենակարևորն է, նրանց չպետք է դիտել որպէս ստորին ազգ:

Վիեննայի Մխիթարյանների № 779 ձեռագրի նկարագրության մեջ հանդիպում ենք հետևյալ նյութին. «Պատմութիւն սկզբնաւորութեան եւ շինութեան Սուրբ Ստեփաննոս եկեղեցւոյն որ ի Խասգիղ» (Էջ 88ա—90ա): Այս պատմության վերջում կարդում ենք. «Եւ շինութիւն եկեղեցւոյն եղել ի պատրիարքութեան Տեառն Յօհաննոս Բաղիշեցոյ Կօյտ կոչեցելոյ եւ ի թագաւորութեան սուլթան Ահմէտին երրորդի, ի թուականին Հայոց ՌՃՀԶ: Պալատական Գէորգ դպրի է պատմութիւնը»⁵²:

Ինչպէս տեսնում ենք, հեղինակն է «պալատական Գէորգ դպիր»-ը, որը կարող է լինել միայն Գևորգ Մխլայիմը: Ի՞նչ հիմքեր ունենք այս պնդման համար:

Եթե ընդունենք, որ պալատական բառը պետք է հասկանալ Պոլսի Պալատ թաղամասից, այսինքն՝ Պալատցի, կարող էինք այս երկի հեղինակ համարել Գևորգ դպիր Պալատեցուն (Տեր-Հովհաննիսյան): Սակայն նա ծնվել է 1737-ին, իսկ սույն երկը, ինչպէս տեսանք, գրվել է 1727-ին: Երկրորդ. նյութը վերաբերում է Խասգիղի Ս. Ստեփաննոս եկեղեցու շինությանը, ուրեմն երկը գրվել է Կ. Պոլսում: Իսկ 1727-ին Թուրքիայի մայրա-

⁴⁷ «Մենդաճառ», Կ. Պոլիս, 1796, էջ 35—36:

⁴⁸ Մատենադարան, ձեռ. 883, էջ 87ա—89ա:

⁴⁹ «Մենդաճառ», էջ 37:

⁵⁰ Մատենադարան, ձեռ. 134, էջ 2բ:

⁵¹ Անդ, ձեռ. 9622, էջ 148—154:

⁵² Ոսկյան Հ., Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մխիթարյան մատենադարանին ի Վիեննա, հատ. Բ, Վիեննա, 1963, էջ 334բ—335ա:

քաղաքում հանդիպում ենք միայն մեկ Գևորգ դպրի՝ Մխլայիմին: Երրորդ, Գևորգ Մխլայիմը մի այլ առիթով ևս իրեն կոչում է նույն կերպ՝ «Գևորգ դպիր պալատական»: Արդեն հիշատակված Էոմեր Խաթթապի՝ Երուսաղեմի գրավման պատմության խորագրում գրում է՝ «Գևորգայ պալատական դպրի Կոստանդնուպոլսեցույ...»⁵³: Իսկ նույն գրքի վերջում՝ «...այսքան գիտացի և այսչափ գրեցի, ես չնչին Գևորգ դպիր պալատական»⁵⁴:

Այս երկը, նվիրված լինելով Կ. Պոլսի Ս. Ստեփաննոս եկեղեցու պատմությանը, ունի ճանաչողական արժեք իբրև ժամանակակցի

խոսք, արժանի նաև հրատարակության: Սակայն բնագիրը գտնվելով Վիեննայում, մեկ համար եղել է անմատչելի:

Այսպիսով, բացի հիշյալ երկու պատմական երկերից, Գևորգ Մխլայիմի ողջ մատենագրական ժառանգությունն ուղղված է կաթոլիկության դեմ: Նա մի հայրենասեր հոգևորական է, որը պայքարել է Հռոմի ապրեցության դեմ՝ հանուն ազգապահպանման: Նրա գործունեության ամփոփումն է կարծես իր ժողովրդին ուղղված հետևյալ պատգամը. «...Մի երբեք մոռանար զհանճարեղ խրատն Սողոմոնի, թէ յօտար աղբերէ մի՛ ըմպիցես, ա՛րբ վշուր ի քոց ամանոց»⁵⁵:

⁵³ Մատենադարան, ձեռ. 9622, էջ 148:

⁵⁴ Անդ, էջ 154:

⁵⁵ Գիրք վիճարանութեան, էջ 78:

